

Martyna Grądzka-Rejak

Instytut Pamięci Narodowej

ORCID 0000-0001-8805-0616

ZWROT PRZESTRZENNY W BADANIACH NAD ZAGŁADĄ. ANJA NOWAK, *VIOLENT SPACE. THE JEWISH GHETTO IN WARSAW*, BLOOMINGTON: INDIANA UNIVERSITY PRESS 2023, 329 S.

Getto warszawskie, największe z gett utworzonych przez Niemców na okupowanych ziemiach polskich, ma najobszerniejszą i najbardziej zróżnicowaną bazę źródłową oraz, co poniekąd z tego wynika, obszerną i różnorodną literaturę fachową¹. Mimo to każdego roku ukazują się prace, których autorzy analizują wy-

¹ Zob. m.in. *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 6–36, Warszawa 2012–2023; E. Ringelblum, *Stosunki polsko-żydowskie w czasie drugiej wojny światowej. Pisma z bunkra*, oprac. i wstęp T. Epszteina, Warszawa 2020; J. Stroop, *Żydowska dzielnica mieszkaniowa w Warszawie już nie istnieje!*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2009; B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013; B. Engelking, D. Libionka, *Żydzi w powstańczej Warszawie*, Warszawa 2009; M. Ferenc, „Każdy pyta, co z nami będzie”. *Mieszkańcy getta warszawskiego wobec wiadomości o wojnie i Zagładzie*, Warszawa 2021; A. Grupańska, *Po kole. Rozmowy z żydowskimi żołnierzami*, Warszawa 1991; eadem, *Ciągle po kole: rozmowy z żołnierzami Getta Warszawskiego*, Warszawa 2013; eadem, *Odczytanie listy: opowieści o powstańcach żydowskich*, Kraków 2003; I. Gutman, *Walka bez cienia nadziei. Powstanie w getcie warszawskim*, Warszawa 1998; I. Gutman, *Żydzi warszawscy 1939–1943*, Warszawa 1993; S.D. Kassow, *Kto napisze naszą historię? Ukryte Archiwum Emanuela Ringelbluma*, Warszawa 2017; J. Leociak, *Spojrzenia na warszawskie getto*. Stawki, Warszawa 2011; K. Person, *Policjanci. Wizerunek Żydowskiej Służby Porządkowej w getcie warszawskim*, Warszawa 2018; R. Sakowska, *Dwa etapy. Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w oczach ofiar. Szkic historyczny i dokumenty*, Wrocław 1986; eadem, *Ludzie z dzielnicy zamkniętej. Z dziejów Żydów w Warszawie w latach okupacji hitlerowskiej. Październik 1939 – marzec 1943*, Warszawa 1993.

brany wycinek funkcjonowania tego getta i zamkniętych w nim osób. Co więcej, można zauważyć, że publikacje te w zasadzie nie powielają treści (lub jedynie w wąskim zakresie), a każda z nich wnosi coś nowego lub modyfikuje dotychczasowe ustalenia. Wydana w 2023 r. książka Anji Nowak jest kolejną ważną publikacją na temat warszawskiego getta. Wyjątkowość tej pozycji polega na podjętym przez badaczkę temacie. Analizuje ona przestrzeń getta jako formę i źródło przemocy wobec uwięzionych tam osób. Historia getta warszawskiego została tym razem omówiona z perspektywy przestrzeni (publicznej i prywatnej), krajobrazu przemocy oraz doświadczeń jednostki i grupy społecznej w przestrzeni przemocy, co stanowi do pewnego stopnia *novum* w dotychczasowej historiografii gett na okupowanych ziemiach polskich.

Anja Nowak jest badaczką, która stopień doktora uzyskała na Uniwersytecie Kolumbii Brytyjskiej (University of British Columbia). Jest edukatorką i autorką książki *Elemente einer Ästhetik des Theatralen in Adornos Ästhetischer Theorie*, a także redaktorką pracy *The More I Know, The Less I Understand: Young Researcher's Essays on Witnessing Auschwitz*; opublikowała również wiele artykułów, w tym poświęcone kategorii przestrzeni w badaniach nad Zagładą. W recenzowanej publikacji korzysta z dorobku i doświadczenia badaczy opisanych w literaturze przedmiotu, w tym najważniejszych myślicieli zwrotu przestrzennego, takich jak Henri Lefebvre, Michel de Certeau i Michel Foucault². Uznawali oni koncepcję przestrzeni jako produktu społecznego. Według nich przestrzeń zarówno odzwierciedla istniejące relacje społeczne, jak i na nie wpływa, stając się przez to czynnikiem społecznym. Przestrzeń leży u podstaw zmian historycznych i różni się w odniesieniu do poszczególnych społeczeństw. Myśl Lefebvrea, że każde społeczeństwo wytwarza charakterystyczną przestrzeń, jest szczególnie interesująca w kontekście badań nad Zagładą, co autorka zaadaptowała na potrzeby recenzowanej książki. Nowak wykorzystała również pracę badawczą i publikacje Tima Cole'a. Jego zainteresowania koncentrują się na historii społecznej i środowiskowej, geografii historycznej i humanistyce cyfrowej. Badacz skupiał się na krajobrazach Holokaustu – zarówno historycznych, jak i krajobrazach

² H. Lefebvre, *The Production of Space*, Hoboken 1991; M. de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley 1988; M. Foucault, *Space, Power and Knowledge* [w:] *The Cultural Studies Reader*, ed. S. During, New York 1993, s. 134–141; M. Foucault, *Of Other Spaces*, „Diacritics” 1986, vol. 16, nr 1, s. 22–27.

pamięci; reprezentacji Holokaustu; przestrzenności w kontekście getta w Budapeszcie oraz przestrzeniach przetrwania³.

Książka *Violent Space* składa się z czterech części poprzedzonych wstępem, podziękowaniami oraz słownikiem pojęć, zwieńczonych dodatkami, np. mapami, omówieniem fotografii umieszczonych w środku publikacji, biogramami oraz bibliografią wykorzystanej literatury i źródeł. Jej układ nie odbiega zatem od typowych dla publikacji z zakresu tematyki historycznej. Autorka już w pierwszym zdaniu wprowadzenia podkreśliła, że jej książka dotyczy po części ogólnie dziejów getta warszawskiego, jak również doświadczenia jednostek, które w tym miejscu zmuszone były przebywać. Na kolejnych stronach „podąża śladem traumy, jaką przestrzeń getta niosła ze sobą dla Żydów, sposobu, w jaki doprowadziła do ich wyobcowania, dezorientacji, zranienia i krzywdy. [...] *Violent Space* opowiada o getcie jako przestrzeni, która ukształtowała żydowskie doświadczenie w pierwszej fazie Zagłady”⁴. Anja Nowak opiera rozważania na badaniach historycznych i socjologicznych, przede wszystkim analizie pamiętników i wspomnień Żydów z warszawskiego getta, a wyniki tych poszukiwań – głównie w źródłach osobistych – łączy z interdyscyplinarną analizą powiązań między przestrzenią a przemocą. Czytelnik zyskuje dzięki temu możliwość poznania najważniejszych wydarzeń z okresu funkcjonowania getta, a jego uwaga jest nakierowana na aspekty społeczno-przestrzenne. Autorka w sposób szczególny odnosi się do dwóch typów przestrzeni: prywatnej (mieszkań) i publicznej (ulica).

16 listopada 1940 r. Niemcy zamknęli bramy getta warszawskiego. Stanowiło to realizację wydanego 2 października, a podanego do publicznej wiadomości w święto Jom Kippur (12 października), zarządzenia szefa dystryktu warszawskiego Ludwiga Fischera „O powstaniu Żydowskiej Dzielnicy Zamkniętej”. Część miasta została niejako wyjęta z jego zwartej dotąd struktury, odgrodzona ponad 16-kilometrowym murem i tym samym odcięta od oczu postronnych. Marcin Zaremba w pracy na temat ludowej reakcji na kryzys zwrócił uwagę, że „przesiedlenie Żydów do gett

³ Zob. wybrane: T. Cole, *Holocaust City: The Making of a Jewish Ghetto*, New York 2003; T. Cole, *Holocaust Landscapes*, London 2016; *idem*, *Traces of the Holocaust. Journeying In and Out of the Ghettos*, London 2011.

⁴ A. Nowak, *Violent Space. The Jewish Ghetto in Warsaw*, Indiana University Press 2023, s. vii – tu i dalej tłum. M.G.R.

oznaczało w sferze symbolicznej ich uprzedmiotowienie, wyrzucenie poza świat ludzi. Pociągnęło to za sobą ograniczenie kontaktów interpersonalnych z Polakami, co – w połączeniu z wcześniej opisanym zjawiskiem zawężania przestrzeni do własnej grupy – prowadziło do obniżenia empatii wobec Żydów, a nawet do wrogości wobec nich⁵. Im bardziej hermetyczne stawało się getto, tym trudniej było dostrzec piekło, w którym funkcjonowali jego mieszkańcy, oraz przemoc, której każdego dnia doznawali. Getto, poza miejscem odosobnienia, izolacji i pośredniej eksterminacji ludności żydowskiej, było jednak także przestrzenią funkcjonowania, życia (w różnych wymiarach społecznych), handlu, szmuglu, na terenach przygranicznych organizowano zaś kontakty z tzw. aryjską stroną, ze światem zewnętrznym.

Do przeprowadzki zmuszono ok. 140 tys. Żydów i 113 tys. Polaków. Dla Niemców utworzenie tzw. dzielnicy żydowskiej było środkiem ułatwiającym wykluczenie Żydów z ogółu społeczeństwa, wzmacniającym ich izolację. Z kolei dla Żydów getto stało się miejscem codziennego funkcjonowania i przestrzenią, w której rozgrywały się ich indywidualne dramaty. Niedługo po zamknięciu bram w getcie warszawskim znalazło się niemal 400 tys. osób, zarówno przedwojennych mieszkańców Warszawy, jak i przesiedleńców z okolicznych miejscowości oraz z terenów wcielonych do III Rzeszy. Ciasnota stanowiła jedno z największych wyzwań codzienności. Przestrzeń prywatną – mieszkania – w getcie zagęszczono do granic możliwości, w wielu miejscach na niewielkiej powierzchni stłoczono po kilka rodzin. Wpływało to na jakość życia, brak intymności, problemy z aprowizacją i zdrowiem, a także powodowało konflikty. Przestrzeń publiczna – zatłoczone, przeludnione ulice getta – również nie dawała wytchnienia. Getto niemal nie miało terenów zielonych, parków, gdzie choć na moment można byłoby oderwać się od otaczającej rzeczywistości. Uwięzieni tam Żydzi, pozbawieni możliwości opuszczania dzielnicy, przytłoczeni panującymi warunkami, od pierwszych chwil mieli poczucie osamotnienia, opuszczenia, odcięcia od świata; ze wszech miar i aspektów ograniczonej egzystencji. Opisanie tych wydarzeń z perspektywy przestrzeni i powiązanej z nią przemocy wobec ludzi przebywających w getcie, w odniesieniu do sfery społecznej, prywatnej, publicznej czy zawodowej, stanowi ważny wkład w rozwój badań nad losami Żydów w czasie II wojny światowej.

⁵ M. Zaremba, *Wielka Trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Kraków 2012, s. 134.

Autorka cel badań określiła tak: „Moja książka podejmuje dwa główne pytania: po pierwsze, w jaki sposób dana przestrzeń getta została stworzona i zorganizowana – to znaczy, jakie zasady, przepisy, decyzje, praktyki i jacy aktorzy (indywidualni lub zbiorowi) byli zaangażowani w jej tworzenie i zdefiniowali jej wewnętrzne działania? Po drugie, jak doświadczali jej ludzie zmuszeni do zamieszkania w tej przestrzeni i co to z nimi zrobiło? O ile pytanie pierwsze dotyczy badania historii getta, jego planowania i realizacji, o tyle pytanie drugie koncentruje się na przestrzeni »mieszkalnej« getta, jej wpływie na ludzi, sposobie jej postrzegania, poruszania się i zawłaszczania”⁶. Recenzowana książka traktuje zatem getto nie tylko jako przestrzeń historyczną, lecz także wyróżnia się socjologicznym ujęciem tematu. Anja Nowak pokazuje i pogłębia istniejące już w badaniach wątki, że do tworzenia gett i obozów używano przemocy. Na tym się jednak nie kończyło, ponieważ przemoc kształtowała w znacznym stopniu warunki i zasady funkcjonowania tych miejsc. Ingerowała w każdą przestrzeń życia społecznego. Getta same w sobie były formą przemocy. Ich struktury przestrzenne i związane z nimi praktyki obnażały, marginalizowały, raniły i krzywdziły ludzi, którzy zostali w nie uwikłani i im poddani. Nowak stara się skrupulatnie analizować zarówno publiczne, jak i prywatne przestrzenie życia codziennego zamkniętych w getcie osób i wskazywać, jak ograniczona przestrzeń oraz przemoc je kształtowały, determinując przy tym los jednostek.

Pierwsza część książki nosi tytuł *Lokalizacja (Localization)*. Składa się z wprowadzenia i czterech rozdziałów. W tej części autorka wskazuje na ramy teoretyczne i metodologiczne, na podstawie których prowadziła badania i konstruowała narrację książki. Najpierw odnosi się do konceptu przemocy przestrzennej (*Spatial Violence*) i podaje terminologię, jakiej będzie używać w publikacji. Analizuje przy tym najważniejsze ustalenia innych badaczy w tym zakresie. Porównuje także zmiany przestrzenne, jakim ulegało getto. Wskazuje ponadto na kwestie mapowania getta. Opierając się na analizowanych publikacjach, źródłach archiwalnych i relacjach oraz wspomnieniach, określa interesujące ją w getcie lokalizacje. Dzięki temu nazwy ulic i poszczególne miejsca niejako „ożywają”, zyskując pełniejszy opis, coś więcej niż tylko nazwę. Istotne z poruszanych w tej części książki kwestii jest sieciowanie, pokazanie powiązań między poszczególnymi przestrzeniami getta. To ważny

⁶ A. Nowak, *Violent Space...*, s. 3.

kierunek badań społecznych. Na kolejnych stronach autorka prowadzi rozważania o źródłach, z których korzystała. Oczywiście na pierwsze miejsce wysuwa się Podziemne Archiwum Getta Warszawskiego, zwane potocznie Archiwum Ringelbluma. Szczególnie istotne były zaczerpnięte z tej kolekcji opisy przestrzeni getta przygotowane m.in. przez Pereca Opoczyńskiego i Stanisława Różyckiego. W ostatnim rozdziale tej części zatytułowanym *Ulice i budynki (Streets and Buildings)* wskazuje na przestrzenie publiczne i prywatne, które są przedmiotem analizy. Omawia „obrazy” ulic w getcie, zwracając uwagę na intymne zjawiska, jakie tam zachodziły na oczach innych osób. Ulice getta były traktem komunikacyjnym, miejscem spotkań; przy nich rozmawiano, wymieniano informacje. W ciągu dnia przepełnione, zadeptywane krokami dziesiątek tysięcy osób, rozbrzmiewały wielojęzycznością głosów. Stanowiły przestrzeń kradzieży, prostytucji, przemocy i zbrodni, a także śmierci. Na ulicach toczyło się życie getta, i tam niejednokrotnie się ono kończyło.

W odniesieniu do budynków Nowak analizuje możliwości i szanse, jakie dzięki nim zyskiwali lokatorzy, ale również zagrożenia. Bada ich architekturę, lokalizację, stan techniczny, rozkład mieszkań, wszystko to, co mogło mieć znaczenie dla osób, które na co dzień w nich przebywały. Odnosi się także do takich kwestii, jak wysokość kondygnacji, na której znajdowało się mieszkanie. Jak dowodzi autorka, wiele z tych czynników miało istotne znaczenie w granicznych momentach, np. podczas deportacji. W jednym z podrozdziałów wskazuje na ich znaczenie jako przestrzeni społecznych.

Część druga książki nosi tytuł *Tworzenie przestrzeni przemocy (The making of a violent space)*. Tytuł nawiązuje do pracy Tima Cole’a o getcie w Budapeszcie, autorka wskazuje też, czyimi wcześniejszymi ustaleniami będzie się w tej części posługiwać. Nowak odnosi się do losów ludności żydowskiej w przedwojennej Warszawie, sięgając do okresu późnego średniowiecza. Omawia możliwości osiedlania się, przywileje władców zakazujące stałego osadnictwa, a także przełom, jaki nastąpił w XIX w. To rodzaj wprowadzenia do zasadniczej tematyki. W kolejnym rozdziale analizuje sytuację po wybuchu wojny i działania zmierzające do utworzenia getta w okupowanej Warszawie. Przedstawia poszczególne decyzje i kroki, które do tego doprowadziły. Przytacza też dane o modyfikacji granic getta do zamknięcia jego bram 16 listopada 1940 r. Choć to znane historykom treści, autorka ujmuje je w ramy badań nad przestrzeniami i wskazuje przy tym na zmiany w organizacji życia w mieście. Kolejne dwa rozdziały tej części poświęcone zostały funkcjonowaniu i zagładzie getta.

Najbardziej obszerną i jednocześnie najistotniejszą częścią publikacji Anji Nowak jest część trzecia zatytułowana *Doświadczenia przestrzeni pełnej przemocy* (*Experiences of a violent space*). Składa się ona z wprowadzenia i piętnastu krótkich rozdziałów. Autorka podkreśla, że jedną z cech przemocowej przestrzeni jest to, iż nie działa ona na ofiary w taki sam sposób jak środki przemocy bezpośredniej, takie jak na przykład broń. Niezależnie od tego, czy mowa o incydentalnej, czy bardziej trwałej sytuacji, przestrzeń zmusza ludzi do nawiązywania z nią relacji i wchodzenia w interakcje. Getto warszawskie, co już podkreślano w dotychczasowej literaturze przedmiotu, przez dwa i pół roku istnienia stanowiło przemocową przestrzeń, w której Niemcy starali się ograniczyć egzystencję zamkniętych tam ludzi. Zmuszało to do głębokiego dostosowania zachowań i strategii przetrwania do brutalnego środowiska stworzonego przez okupantów. Żydzi musieli nieustannie wymyślać nowe sposoby organizowania i przekształcania przestrzeni, która kwestionowała samo ich istnienie. Dlatego też w analizowanej części opisano i zbadano te praktyki oraz przejawy przemocy przestrzennej, na jakie byli narażeni mieszkańcy getta. Autorka ukazuje, w jaki sposób getto jako przestrzeń wpływało na przebywających w nim ludzi (na różne aspekty ich funkcjonowania), a także jak starano się trwać i przetrwać w tym niekorzystnym ze wszech miar środowisku. Anja Nowak prowadzi czytelnika od początku okupacji, opisując najpierw oznakowanie Żydów i ich przedsięwzięcia w przestrzeni publicznej miasta. Następnie wskazuje na zaostrzanie się tego kierunku działania, czyli planowanie wydzielonej przestrzeni dla ludności żydowskiej w różnych częściach Warszawy, przez budowę pierwszych murów oddzielających ich domy, aż do etapu tworzenia getta, dekompozycji tej części miasta i wymuszonych przepraw z terenu lub do tzw. dzielnicy dla Żydów. Omawia przy tym zabudowę Warszawy, odnosi się do jej układu i wskazuje potencjalne miejsca schronienia.

Ważnym elementem tej części jest rozdział poświęcony utracie dotychczasowych mieszkań, a co z tym związane, utracie zarówno wielu przedmiotów, pamiątek rodzinnych, jak i własnej, oswojonej przestrzeni. Nakaz zamieszkania w getcie stanowił jedną z istotnych zmian w funkcjonowaniu żydowskiej rodziny. Życie rodzinne nierozzerwalnie związane jest z domem – byciem u siebie, w miejscu o charakterze ponadmaterialnego ogniska domowego, ważnym z powodu odniesienia do sfery moralno-religijnej, ale pojmowanym także w wymiarze fizycznym

jako schronienie. Nakaz opuszczenia dotychczasowego miejsca zamieszkania, z którym często związane było całe życie – i to nie tylko jednego pokolenia – był z pewnością trudny do wykonania. Dom, kojarzony najczęściej z miejscem bezpiecznym, własnym, intymnym, w którym można było czuć się swobodnie, w getcie już takiej funkcji nie pełnił. Mieszkania zazwyczaj bardzo skromnie urządzone, ogołocone z przedmiotów codziennego użytku, książek, sprzętów czy nawet z większości mebli, wyposażone jedynie w rzeczy najbardziej użyteczne, nie były dawnymi przestrzeniami kojarzonymi z ciepłem i przyjemną, spokojną atmosferą. Panująca w nich ciasnota potęgowała brak poczucia bezpieczeństwa. Zmęczeni pracą, przytłoczeni szarą codziennością mieszkańcy getta nieliczne wolne od zajęć chwile spędzali w czterech ścianach. Ograniczona przestrzeń, nagromadzenie osób – nawet jeśli byli to członkowie rodziny – sprawiały, że pojedynczy człowiek czuł się w getcie przytłoczony i osaczony ich obecnością. Powodowało to również konflikty i scysje. Sytuacja związana z zakwaterowaniem w getcie nie była stabilna, lecz uzależniona od zmian jego granic, będących następstwem deportacji. Prócz ciasnoty getta oraz zamknięcia jego bram i odcięcia od reszty miasta mieszkańcom doskwierał brak przestrzeni do spędzenia nielicznych wolnych chwil, jakie mieli.

W kolejnych rozdziałach trzeciej części Anja Nowak ukazuje getto jako przestrzeń życia i śmierci, gdzie na świat przychodziły dzieci, ale znacząco więcej ludzi umierało z głodu, chorób, wycieńczenia i braku nadziei na zmianę. Pokazuje getto jako miasto w mieście, w którym zachodziły procesy naturalne. Ludzie przemieszczali się, komunikowali, przekazywali informacje i plotki. Funkcjonowali obok siebie i ze sobą, a określenia przestrzenne, takie jak „niedaleko”, „daleko”, „blisko”, „po sąsiedzku”, czy też określenia konkretnych ulic, zyskiwały nowe znaczenia. Interesujący jest rozdział o głosach getta. Ulice dzielnicy w ciągu dnia rozbrzmiewały pokrzykiwaniami handlarzy, komendami żydowskich policjantów pilnujących porządku, okrzykami dzieci, rodziców szukających zagubionych pociech, wielojęzycznością rozmów przechodniów, ale też błaganiami i rzewnymi pieśniami żebraków. Fenomen zamkniętego, wydzielonego getta ściągał do niego ciekawskich, m.in. niemieckich żołnierzy, którzy przyjeżdżali jak na wycieczkę do „innego świata”. Autorka opisuje też przestrzeń getta w czasie deportacji do obozu zagłady w Treblince, wskazując na szanse i zagrożenia, jakie tworzyły poszczególne jej elementy, np. ulice czy mieszkania. Ciekawe są także jej rozważania dotyczące przestrzeni

oporu, choć temat ten wymaga zdecydowanie uzupełnienia. Można sobie wyobrazić nawet oddzielną część poświęconą przestrzeniom oporu cywilnego, oporu zbrojnego, czy też dotyczącą samego powstania w getcie warszawskim. Przestrzenna analiza sieci bunkrów, schronów, kryjówek byłaby ogromną wartością badawczą.

Recenzowaną książkę wieńczy część czwarta zatytułowana *Podsumowanie* (*Conclusion*), która na kilku stronach prezentuje najważniejsze wnioski autorki na temat getta jako przestrzeni przemocy. Szczególnie ważne jest to, że w ogóle uwaga czytelników zainteresowanych dziejami getta warszawskiego i badaczy Zagłady została skierowana na przestrzeń jako jedną z kategorii analizy, w tym analizy społecznej. Autorka ma jednak świadomość, że obszar getta warszawskiego jest miejscem szczególnym, niereprezentatywnym dla wielu (w zasadzie większości) innych gett założonych przez Niemców na okupowanych ziemiach polskich. Zatem recenzowana książka wskazuje kierunki, ale pozostawia też kolejne przestrzenie do analizy dla badaczy Zagłady. Takie badania byłyby bardzo cenne także w odniesieniu do wielu otwartych gett lub miejscowości wyznaczonych jako punkty koncentracji przed akcjami deportacyjnymi.

Książka *Violent Space. The Jewish Ghetto in Warsaw* to ważna pozycja na historiograficznej mapie prac dotyczących Holokaustu, choć nie pozbawiona mankamentów, czy też miejsc do uzupełnienia/doprecyzowania (np. kwestia przestrzeni oporu). Można byłoby życzyć sobie jeszcze głębszego osadzenia w źródłach archiwalnych, a także analizy poszczególnych grup, np. wiekowych, płciowych oraz majątkowych. Niemniej, choć wiele z poruszanych w niej wątków, ustaleń, informacji dotyczących przestrzeni i przemocy to kwestie obecne w rozważaniach innych autorów i badaczy zajmujących się dziejami getta warszawskiego, wartością jest to, że zostały tematycznie usystematyzowane oraz zebrane w tym kilkusetstronicowym tomie. Wykorzystana baza źródeł osobistych i bibliograficzna, a także wprawne pióro autorki sprawiają, że recenzowana książka jest wielopoziomowa i inspirująca. Jej treść, przystępna zarówno dla specjalistów, jak i osób, które na co dzień nie zajmują się tematyką historyczną, pozwala na wgląd w kategorie przestrzeni i przemocy jako istotne dla zrozumienia codziennego funkcjonowania Żydów pod okupacją niemiecką. Poszczególne rozdziały książki otwierają na kolejne pytania i wskazują nowe obszary badawcze. Stanowią tym samym motywację dla historyków i innych badaczy do poszukiwań i rozwoju.